

СВІТОГЛЯДНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ НОВОГО ЧАСУ

В.Ф. Капіца, О.П. Звенігородська

Формування національної світоглядно-філософської думки почало відбуватися в історичний період Нового часу. Воно було споріднено з «ренесансним духом» епохи Відродження української національної культури та мислення. Україна в цьому культурно-історичному процесі виступила як одна із східно-європейських націй. Тому можна вважати, що передумови для світоглядних трансформацій в українській філософській думці сформувалися за часів «ренесансного гуманізму» початку-середини XVI століття. Перші світоглядні трансформації на національному підґрунті відбулися в площині реформаторських ідей діячів українського «братського руху», що мав першоджерела в Києво-Печерській Лаврі. Серед перших великих українських гуманістів-просвітителів були такі мислителі як Касіян Сакович, Іван Вишенський, Кирило Транквіліон-Ставровецький, Симон Пекалід та інші [1]. Братські реформаційні вчення, які розроблялися філософами «братських шкіл» Острозького і Києво-Могилянського культурно-освітніх центрів, створили не тільки передумови національно-визвольного руху в Україні у першій половині XVIII ст., але й сформували просвітницько-реформаційний та ліберально-свободолюбиві світоглядні уявлення «від геоцентризму до пізнання природи і людини», бо «ренесансна філософія не акцентує увагу на абсолютній свободі Бога. . . , натомість підходить до ідеї співвічності Бога і світу та його злиття з законом природної необхідності» [9, с. 41-42].

Але зрілі філософсько-гуманістичні світоглядні уявлення розвинулися лише під проводом Києво-Могилянської академії. На наш погляд, могилянськими професорами була створена дійсно нова світоглядна

парадигма суспільного буття на основі демократичної культури. Така світоглядна парадигма в європейських суспільствах тільки вишлековувалась, а в Україні вже були створені певні світоглядно-конституційні засади нової демократичної державності. Демократично-конституційний «Вивід прав народу України» та інших європейських народів вперше створив Пилип Орлик. Але в системно-світоглядному відношенні цей «Вивід. . .» був обґрунтований в поглядах таких видатних українських філософів-гуманістів як Петро Могила, Єпіфаній Славинецький, Інокентій Гізель, Данило Туптало, Феофан Прокопович, Георгій Кониський та інші. На системній основі в Києво-Могилянській Академії викладаються світоглядно-філософські курси про людину, природу і світ, антична філософія Платона і Аристотеля, курси етики і естетики, природознавства Нового часу, філософська антропологія, фізика і метафізика, субстанційних початків буття, гносеології і людського мислення [9, с. 111-186, 327-405]. Україна — «територія між Сходом і Заходом» — стверджується як «територія уявлень і стереотипів» єдиної нації з визначеним національним світоглядом, відмінним від російського, польського, литовського та інших [16, с. 13-33, 333-335]. Створюється своє національне «коріння ідентичності» в національному світогляді, який починає формуватися самостійно і на своїй власній основі в історичний період, що фіксується як «ранньомодерна та модерна історія України» (XVI–XVIII ст.). Хоча «елементи» національної свідомості розвиваються переважно у вигляді «малоросійської самосвідомості» в контексті перших намагань «українського національного будівництва». Проте цей процес має чіткий «європейський напрямок» як модель «західної національної держави». Подібний тип державності передбачає, що «територія, політична структура, етнічність, мова й культура мають бути більшою чи меншою мірою одним цілим» [6, с. 80-82]. Тобто мати вираження в єдиному суспільному світогляді національної ідентичності. Національна свідомість формується під впливом таких чинників, як незалежність мовної спільноти, історичної традиції (у тому числі правові традиції або звичаї), релігія, потреба у створенні народного героя (моральні ідеї) і територіальна спільнота, прагнення незалежної державності [17, с. 378]. Всі ці чинники не є абсолютно необхідними, проте наявність тільки одного чи двох з них недостатньо для їх спільної дії, більш того, вони з часом можуть змінюватися, трансформуватися.

Філософське вчення Г. Сковороди підводить своєрідний підсумок української філософської думки XVII–XVIII ст. За В. Зеньковським, Г. Сковорода є «перший філософ на Русі в точному розумінні цього

слова». Він розвиває унікальну філософію «духовного серця», переводячи трансцендентальну «метафізику людини» у «духовну діалектику» людини [11, с. 64]. Г. Сковорода базує свою висхідну світоглядну концепцію на тому, що пізнання йде від «живого духу» людини, її безпосередньо-почуттєвої духовності, і тому це є почуттєво-духовним пізнанням. В ньому зливаються онтологія і гносеологія, етика «людської філософії» в антропофілософії і антропопізнанні. «Істинна людина» є та, що несе в своєму серці «духовний логос». І тому вона має «духовне серце», що є «душею» людини. З цим людина набуває здатності до «душевності», яка органічно притаманна українцям: «серце є корінь і сутність», а що є серце, коли не душа. . . ». Духовне серце — це «безодня, котра все обіймає», живильне джерело розвитку людини і її думок. Сама ж «думка є таємна пружина всієї нашої тілесної машини». Людина — це «тілесна машина» з «духовним серцем» або душею [11, с. 182].

Філософські ідеї Г. Сковороди справили великий вплив на подальший розвиток соціально-філософського підґрунтя українського національного світогляду. З середини XIX ст. «просвітницький романтизм» історичного розвитку національного світогляду поступово трансформується у практично-позитивну феноменологію національного духу, що знаменує новий період національного самоусвідомлення. В 60–70-х роках XIX ст. починають з'являтися цілі філософські системи, в яких на вітчизняному підґрунті розробляються класичні ідеї західної філософії. На базі Київської духовної академії формується Київська школа філософської думки: П.Д. Юркевич, Ф.А. Голубинський, В.Н. Карпов, С.С. Гогоцький та інші. Корінний зв'язок з філософськими ідеями Г.С. Сковороди очевидний за їх пристрастями — це філософія людського духу і людської душі («серця»), кардіофілософія. Системність філософських поглядів українських філософів набуває цілком виразного характеру західної філософії: це позитивний «реалізм» Г. Челпанова, емпіризм В. Лесевича, персоналізм А. Гілярова, філософія «духовної сили» М. Грота, «духовної свідомості» М. Бердяєва, С. Булгакова і Л. Шестова, філософія історії національного духу В. Зеньковського, філософія семантики національного духу (мови і міфу) О. Потебні, філософія релятивізму П. Кудрявцева, «ноосферна філософія» В. Вернадського [10, с. 265-279].

Класичний академізм європейського рівня був притаманним філософській творчості Памфіла Юркевича (друга половина XIX ст.). Одночасно він розвивав кращі традиції національної філософської думки. Його фундаментальну філософську працю «Серце і його значен-

ня в духовному житті людини» можна вважати здійсненим відродженням «філософії серця» протоукраїнства на сучасній науковій основі філософської антропології [14, с. 69-130]. З іншого боку П. Юркевич спирається на античну та сучасну філософію в своїх працях «Ідея», «Розум за вченням Платона і досвід за вченням Канта», проводячи свій «духовний аналіз» з позицій формування національного світогляду українського суспільства. Духовно-кардіософічна антропологія П. Юркевича цілеспрямовано виходить на людську душу як осереддя духовного життя людини і створює цілу «науку про людський дух» [15, с. 104-192]. Цей дух — вмістилище справжнього внутрішнього досвіду людини, тому що встановлює «задушевність», тобто психічну глибину людини. Тільки за наявності цієї психічної глибини може виникнути мислення у людини, і вся робота розуму формується на постійному «підживленні» з цього духовного джерела [14, с. 71-73].

Світоглядну теорію ідей у вигляді «духовних ідей» і «ідеології духу», за П. Юркевичем, можна представити у такому світоглядному узагальненні трьох родів ідей духу. До першого роду належать «вічні ідеї» — це причини причин, «вічні істини», що як «онтологічні ейдоси реально існують в земно-буттєвому стані «надсутності» духу (це реальна «надсутність» на відміну від платонівського ідеального «світу ейдосів»). До другого роду належать «людські ідеї», які є «кінечними ідеями» і відносними істинами у статусі «мислимих ідей»: вони вже є «гносеологічними ейдосами» духовного блага як добродіючі «істини блага». Ідея третього роду синтетична. Це світоглядна ідея духовно-почуттєвої реалізації людини шляхом безпосередньої духовної практики і опанування відповідними духовно-практичними методами самореалізації.

Г. Челпанов надає національному світогляду характер «гносеологічного реалізму». Такий світогляд був обумовлений тим, що Г. Челпанов сам був не тільки професійним філософом, але й ведучим провідником школи наукової психології («експериментальної»). Такі його відомі праці, як «Проблемы восприятия пространства», «Введение в философию» підкріплювалися не менш значними психологічними розробками, такими як «Мозг и душа», «Очерки психологии» та інші. Саме досягнення психології цього часу приводили багатьох вчених і філософів-позитивістів до заперечення метафізики як «ненаукової» філософії. У Г. Челпанова цього не трапилось, і тут, на нашу думку, важливу роль відіграли особливості його національного світогляду [12, с. 126, 415-418].

Надзвичайно цікавими є філософські розробки В.В. Лесевича, го-

ловні з яких «Опыт критического исследования основ начал позитивной философии», «Письма о научной философии» та інші. В висхідних концепціях В. Лесевич начебто йде за західним новітнім емпіріокритицизмом. Але філософський метод, який він застосовує, інший — це метод критичного реалізму. І хоча його головна спрямованість анти-метафізична, і з мислення вимагається виключити всі «апріорні заблудження» розуму, вилучити все «трансцендентальне і безумовне», його кінцева мета — це побудова світоглядних уявлень у формі «наукового світогляду». Система позитивного наукового світогляду у В. Лесевича виглядає так: 1) впровадження позитивного методу функціональної залежності як «співвідносності причини і дії» замість містико-метафізичної причинності; 2) теза про відносність знання, першості науки перед філософією за своїм фактичним змістом подається в контексті представлення філософії в пріоритетному значенні «наукової філософії», «позитивної філософії» [8, с. 6]; 3) відносність знання розуміється в тому, що важливі не факти самі по собі («фактопоклонство»), а правильне утворення наукових понять; 4) наукові поняття формуються в процесі застосування суб'єктивного методу, тобто коли привноситься в оцінку дослідника у судженні про дійсність, а самі ж оцінки основані на науковому спостереженні і не мають морального аспекту; 5) знання є підстава для дії, і в такому аспекті повинна виступати і філософія: вона повинна стати основою людської діяльності в аспекті суті, спонукання і мети.

Особливу увагу в своїй гносеології В. Лесевич відводить філософії, її перетворенню на основі позитивізму в «наукову філософію», суттю якої є «науково-філософський світогляд» [8, с. 191]. Суб'єктивний метод науково-філософського дослідження повинен бути пов'язаним з методом, який об'єктивує: «Научная философия обнимает не только мировоззрение, но и действие... Ей предстоит провести идею перемены во всех сферах жизни... возбудить вкус к изучению вопросов, способствующих человеческому благу» [7, с. 158]. Під кінець своєї філософської діяльності В. Лесевич починає займати чіткі громадянські позиції і його «наукова філософія» набуває ознак «практичної філософії».

В. Лесевич добре сприймав особисто подібні світоглядні трансформації, але в повній мірі через це пройшов М.Я. Грот. Він практично зміг знайти об'єднувальну основу для метафізики духовного і позитивно-наукового пізнання, побудувати відповідну філософську систему світоглядного пізнання духу. Філософська діяльність М. Грота розділялася немов би на два періоди, хоча він і знаходився у постійній творчій ево-

люції. Перший період — позитивістський, переважно в концептуальних формах Г. Спенсера і А. Ланге. Другий період — метафізичний, в якому він намагається примирити позитивізм і трансценденталізм. Головні його праці — «Про психологію відчужень», «Філософія та її загальні завдання», дисертаційні роботи «Психологія відчуження»; «До реформи логіки», «Про душу в зв'язку з сучасними вченнями про силу». Він, як і багато інших філософів того часу, на підставі даних психологічної науки намагається відійти від метафізичного пояснення явищ нашого світу до позитивної науки. У своїх дослідженнях першого періоду М. Грот «очищає знання» від таких понять, як «душа», «свідомість», «свобода волі», вводячи для них універсальний термін «сенсоріум» [3, с. 10, 145]. Пізніше він розробляє концепцію «інстинкту розумності» і проводить її від людських відчуттів у космічні масштаби і тим самим далеко виходить за рамки позитивізму. «Інстинкт розумності» виводить, виштовхує людину за межі суб'єктивності у всесвіт і життя космосу. В такому статусі людина вже виступає носієм космічних вселенських начал, які не охоплюються логікою позитивізму і далеко виходять за його межі [4, с. 128]. У статті «Що таке метафізика» М. Грот прямо пише, що «людина є носієм вселенських начал», «одне із втілень нового розуму» [4, с. 17-18].

Подальший розвиток української філософської думки, вже на початку і у першій чверті ХХ століття представлений такими чотирма напрямками [10, с. 426-486]: соціально-філософське обґрунтування історіософії та розробка її національно-культурних засад в творчості М. Грушевського; розробка основоположень національної філософії права Б. Кістяковським; створення філософсько-фізичного вчення про біосферу і ноосферу («живу речовину») В. Вернадським; розвиток філософської і соціополітичної думки західної української діаспори: В. Зеньковський, Г. Флоровський, Л. Шестов, Д. Чижевський, В. Петров, О. Кульчицький, Б. Цимбалістий. Особливий вплив на процеси політичного становлення і державотворення в Україні мали філософські і соціально-політичні погляди В. Винниченка («конкордизм»), Д. Донцова («інтегральний націоналізм»), В. Липинського («консервативна філософія історії»).

За В.В. Зеньковським — це безперервний процес «вільної форми духовної творчості», в ній присутня первісна широта духовної культури слов'янських народів з їх прадавнім корінням і потягом до «споконвічної інтуїції» в філософських і екзистенційних поглядах [5, с. 11-12]. І «понадчуттєвий досвід», і натхнення «вільного дослідження», і позачуттєва інтуїція в національній філософії відіграють особливу роль.

Це висхідні методологічні засади національної філософської культури, яка знаходиться в безперервному пошуку синтезу істини і справедливості в «космічній правді». Але з іншого боку, розвивається світоглядний погляд про цілісність і раціональність «буттєвої реальності людини», яка є «універсальною реальністю» об'єктивного і суб'єктивного, трансцендентально-метафізичного і позитивно-наукового, духовно-реального і духовно-емпіричного. В цьому і полягає «духовна раціональність» філософії: «філософія є там, де є шукання духовного життя на шляхах його раціоналізації» [5, с. 14].

На подібних підставах відомий український філософ В. Горський виділяє кілька періодів трансформації національного суспільного світогляду: від романтично-просвітницького і філософсько-культурного до національно-історичного і відроджувального [2, с. 126-399]. За такою концепцією, українське суспільство зараз вступає в новий період національно-світоглядних трансформацій, пов'язаний з формуванням громадянського суспільства.

1 Бібліографія

- [1] *Бичко А.К.* Українські гуманісти епохи Відродження (у 2-х ч.). — К.: Либідь, 1995.
- [2] *Горський В.С.* Історія української філософії. — К.: Наукова думка, 2001.
- [3] *Грот Н.Я.* Философия и ее общие задачи. — Петербург: Изд. Моск. Псих. Общества, 1907.
- [4] *Грот Н.Я.* Сборник статей о Н.Я. Гроде. — Петербург, 1911.
- [5] *Зеньковський В.В.* История русской философии. — Т. 1. — Ч. 1. — Ленинград: Эго, 1991.
- [6] *Когут З.* Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. — К., Критика, 2004.
- [7] *Лесевич В.В.* Письма о научной философии. — К., 1877.
- [8] *Лесевич В.В.* Опыт критического исследования основначал позитивной философии. — К., 1877.
- [9] *Литвинов В.* Ренесансний гуманізм в Україні. — К.: Основи, 2000.

- [10] *Огородник Г.В.*, Огородник В.В. Історія філософської думки в Україні. — К.: Вища школа, 1999.
- [11] *Сковорода Г.* Твори (у 2-х т.). — Т. 1. — К, 1961.
- [12] *Челпанов Г.И.* Проблемы восприятия пространства. — Т. II. — К., 1995.
- [13] *Шпет Г.Г.* Введение в этническую психологию // Сочинения. — М.: Правда, 1989.
- [14] *Юркевич П.* Сердце и его значение в духовной жтзни человека // Философские произведения. — М., Правда, 1990.
- [15] *Юркевич П.* Из науки о человеческом духе // Философские произведения. — М., Правда, 1990.
- [16] *Яковенко Н.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні. — К.: Критика, 2002.
- [17] *Chinczewska-Gennel T.* The National Consiousness of Ukraine // Ukrainian Studies. — 1996. — Vol. X. — № 3/4.